

Бідність подорожнього, або Про соціальні проблеми країн-кандидатів до ЄС

Олег Горенко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

**Третій сліпий осліп... тому, що раптово
вийшов із темряви на яскраве світло.
Адже він звик милуватися звичайною красою...**

Джордано Бруно [1].

Коли радянська перебудова таки прорубала в міцній огорожі соціалістичного табору “вікно в Європу”, ніхто й гадки не мав, що біля цього вікна зчиниться така тіснява. У вітрині “суспільства загального добробуту” досвідчені європейські теслі, налякані перспективою братнього єднання із “достроково звільненими” східноєвропейцями, досить швидко облаштували квартиру Копенгагенських критеріїв, котра вийшла напрочуд вузькою. Схоже, що дуже багатьом, аби протиснутися крізь неї, випало суттєво розвантажити кишені, а декому й роздягтися зовсім.

Вже стало традицією: кожний новий український уряд починає з урочистої присяги на вірність європейському вибору. Однак, з поваги до свого громадянина, Україна мала б давно визначитися щодо реалістичного сценарію можливих супутніх соціальних змін. Завжди краще заздалегідь знати справжню ціну вступних іспитів до будь-якого інтеграційного інтернату і хоча б приблизну кількість співгромадян, котрі матимуть заплатити за всенародний квиток у “край, що називається рай”.

“Інтелектуальні стрибки” з чужою жердиною

Ринкова і демократична трансформація є складним інтелектуальним завданням, що потребує і якісно нового рівня менеджерського мислення, і нової глибини розуміння реальних суспільних процесів, реальних інтересів людей та їх реальної готовності до радикальної зміни усталених стереотипів суспільної поведінки. Європеїзація у її реалістичному розумінні – це спроба рецепції напрацьованих механізмів цивілізованого

міжособистісного спілкування, сприйняття правової, економічної і соціальної моделі збалансованого і комплексного регулювання суспільних відносин. Це є своєрідним історичним шансом “великого інтелектуального стрибка”, однак водночас це створює небезпеку розчинення у незбагненній суміші тлумачень і уривків чужих державотворчих (чи державоруйнівних!) думок.

Як цілком слушно зауважує довідчений фахівець з проблем науково-технічного розвитку М. Бернхофер, інформаційне суспільство продукує за все коротші проміжки часу все більші масиви даних. До розряду нових словоутворень епохи належить і термін “кладовище даних” (“Datenfridhöfe”). Щоб запобігти “омертвінню інформації” і здолати шлях до суспільства знань, видається необхідною нова “культура запитання”, котра буде готовою тримати відкритими свої критерії і припускати протиріччя: запитання, що ставляться до запитань [2].

Нагромаджені молодим українським європеїзмом “кладовища даних” вже досить давно тривожать уяву наших співвітчизників, пропонуючи панораму потужних покладів строкатої інформації. Не бракує і тлустих “рецептурних довідників” та числених рекомендацій щодо швидкого лікування “застарілих тоталітарних” хвороб. Однак перед молодими пострадянськими демократіями постають все нові й нові запитання. За таких умов здатність самостійно і прискіпливо ставити “запитання до запитань” набуває виняткового значення. Тим більше, що імпортовані рецепти і поради досвідчених “трансформаторів”, м’яко кажучи, не завжди стовідсотково враховують соціально-економічні та психологічні реалії.

Саме на цей аспект звертає, зокрема, увагу відомий економіст, професор Гарвардського університету Дж. К. Гелбрейт у своїй статті щодо “рецепту під назвою капіталізм”. Як зазначає автор, великі зміни, як правило, викликають цілу хвилю економічних порад, тим більше, що, на загальне переконання, комунізм зазнав поразки, а капіталізм тріумфує. І тому саме зараз верховні жерці капіталізму мають давати вказівки або видавати накази про те, що саме мають робити країни, яких торкнулися ці епохальні зміни. На думку Дж. К. Гелбрейта, багато порад, що пропонуються нині країнам Центрально-Східної Європи, викликані такими уявленнями про капіталістичну економіку, які не мають нічого спільного з її реаліями. Якби пропоноване відповідало дійсності, то капіталістична економіка не змогла б вижити. Така картина є суто ідеологічним витвором, котрий насправді існує лише в головах радників.

На думку дослідника, поради надходять від людей, яким вже давно заважає те, що західна економічна система вимушена також робити свій внесок у формування суспільних процесів (мається на увазі, перш за все, побудова соціальної держави, допомога бідним, громадська сфера послуг, співпраця з профспілками, спроби досягнення справедливого розподілу

доходів та відповідальність держави за функціонування економічної системи як цілісності). Оскільки такий стан речей не до душі цим радникам у їх власній країні, відповідно вони не радять таких речей і країнам, що звільнилися від комунізму. При цьому радники знаходять вдячну аудиторію: в економіці діє той же принцип, що й у політиці або релігії – конвертит (релігійний новобранець) часто є найпалкішим прихильником нової віри [3].

Одразу хотілося б наголосити, що, налаштувавшись на критичне сприйняття сторонніх порад, дуже важливо при цьому не втратити здатність до інтелектуального діалогу взагалі. Адже досить часто у загальній постановці питання тих чи інших провідних фахівців є багато рації, оскільки і найзаангажованіший лобіст, і незалежний громадський експерт або об'єктивний науковець прагнуть враховувати найактуальніші виклики реального світу, даючи їм, щоправда, власне тлумачення.

Симптоматично, що підготовлена фахівцями Всесвітнього банку традиційна Доповідь про світовий розвиток 2000 – 2001 року так і називалася – “Наступ на бідність”. Зокрема, аналітики банку спробували відповісти на просте запитання: чи поліпшилося становище бідних у результаті реформ?

Зауважується, що одні й ті ж реформи в різних країнах можуть мати найрізноманітніші наслідки. При цьому визнається, що навіть коли реформи в цілому не впливають на сукупну нерівність в доходах, все одно будуть ті, хто виграє від них, і ті, хто програє. Втрати, якими супроводжувалося проведення ринкових реформ і отримані в їх результаті вигоди, нерівномірно розподілялися серед різних верств населення. Втрати припадали в основному на конкретні групи населення, а вигоди поширювалися на всю економіку в цілому.

Втрати і вигоди можуть нерівномірно розподілятися і в часі. Фахівці Всесвітнього банку, зокрема, вважають, що в цілому згадані втрати не перекреслюють вигод, отриманих у результаті проведення реформ. Однак при цьому вони наголошують на **необхідності здійснення соціальної політики, спрямованої на полегшення тягаря, пов'язаного з реформами**. І підкреслюють, що це, в першу чергу, стосується бідних верств населення [4].

Власний “наступ на бідність” по всьому периметру своїх кордонів збирається організувати і розширений Європейський Союз. Очевидно, захисники бастиону європейського добробуту зрозуміли, що після розширення на схід опинилися перед небезпекою безпосереднього спілкування з цариною прогресуючого зубожіння.

Як відомо, Україна нещодавно отримала новий офіційний статус – сусіда ЄС. Такий „відчайдушно сміливий” стрибок колективної європейської думки напевне сприятиме і чіткішому усвідомленню самою Україною свого нинішнього і майбутнього місця в новій Європі. 11 березня

2003 року Європейська Комісія передала до Ради та Європарламенту повідомлення під назвою „Більша Європа – сусідство. Нові рамки відносин ЄС із його східними та південними сусідами“. У цьому цікавому документі, зокрема, відзначається, що провідні держави ЄС мають зобов'язання щодо тривалого забезпечення соціальної стабільності та економічної динаміки не лише перед власними громадянами і громадянами нових країн-членів, а також і перед теперішніми і майбутніми сусідами. Як було наголошено, ЄС повинен діяти таким чином, щоб сприяти регіональній і субрегіональній співпраці та інтеграції, котрі є передумовою політичної стабільності, економічного розвитку та **подолання бідності і соціального занепаду у навколишньому просторі**. „Державам-сусідам“, які на даний момент (або й взагалі) не мають перспектив набути членство в ЄС, люб'язно пропонується перспектива приєднання до спільного європейського ринку, однак лише після досягнення конкретного поступу у втіленні спільних цінностей і в результаті ефективного впровадження політичних, економічних та інституційних реформ (як, приміром, гомогенізація правового простору, тобто рецепція *acquis communautaire* Європейського Союзу) [5]. Яким чином держави-сусіди мають поєднати “подолання бідності і соціального занепаду” із “ефективним впровадженням політичних, економічних та інституційних реформ”, розумні голови з ЄС не підказують.

Свого часу оригінальний англійський філософ та соціо-лінгвіст Д. Остін у своїй головній праці “Смисл і сенсібілії” слушно відзначив, що позбавлятися ілюзії не просто. Для цього необхідно “розплутати один за одним масу спокусливих (в основному – вербальних) софізмів, розкривши багате розмаїття прихованих мотивів, і завдяки цій процедурі ми у якомусь сенсі опинимося там, звідки почали”. На його думку, це є один із способів уникнення сліпої уніфікації як форми пристосування до панівних ідеологій [6].

До нового європейського багатства через нову бідність?

Співробітник Берлінського наукового центру соціальних досліджень Я. Делей у лаконічній розвідці на сторінках журналу “Социс” висловлює переконання, що якість життя є оптимальною концептуальною рамкою аналізу наслідків членства в ЄС. При цьому він наголошує на необхідності трьохаспектного бачення категорії якості життя: матеріальні умови, загальна якість суспільства, суб'єктивне благополуччя. Наголошується, що хоча спільнота вважається перш за все економічним проектом без планів розвитку добробуту, який стосується всіх і кожного, однак внаслідок різної логіки застосування інтеграційного інструментарію членство в ЄС прямо чи опосередковано впливає на якість життя і отже на шанси вирівнювання [7].

Що це за вплив буде у кінцевому підсумку, однозначно сказати зараз

не маємо змоги. Однак вже сьогодні маємо можливість хоча б побіжно оцінити соціальні наслідки реформ в країнах ЦСЄ на етапі підготовки до вступу в ЄС.

Як відзначають фахівці, визначення показника бідності пов'язане з цілим рядом методологічних труднощів. Приміром, за браком даних по деяких галузях і регіонах, а також із суб'єктивністю оцінки цього явища.

³⁵₁₇ Абсолютна бідність визначається шляхом співставлення особистих та сімейних доходів (або витрат) із вартістю конкретного набору товарів та послуг.

³⁵₁₇ Відносна бідність виводиться на основі зіставлення доходів окремої особи з доходами інших осіб та сімей.

³⁵₁₇ Суб'єктивна бідність визначається шляхом співставлення фактичних доходів з очікуваннями і уявленнями конкретної особи.

Взагалі вважається, що однозначного визначення бідності не існує. В різних країнах – різне визначення. Межа бідності в багатих країнах передбачає вищу купівельну спроможність, ніж у бідних країнах, оскільки в них існують вищі стандарти.

Світовий Банк для міжнародних порівнянь використовує показник межі бідності, встановлений на рівні 4 доларів США на людину в день в країнах Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР. Для порівняння: у промислово розвинених країнах використовується межа бідності, котра відповідає межі бідності США і складає 14 доларів на людину в день [8].

На думку дослідників з російського Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН, авторів нової солідної праці “Центрально-Східна Європа у другій половині ХХ століття”, глибина падіння життєвого рівня в кожній країні здебільшого визначалася досягнутими раніше рівнем розвитку соціальної сфери, нагромадженим запасом соціальної міцності, а також обраною моделлю перетворень (“шокова терапія” чи “градуалізм”). Як відзначається в дослідженні, хоча, починаючи з 1993 – 1994 років, у країнах ЦСЄ відновилося економічне зростання, проте гострота соціальних проблем залишалася високою. Більше того, навіть при поліпшенні економічної ситуації оцінка населенням результатів ринкових реформ була низькою. За даними опитування в середині 90-х років, найкращим періодом у житті сім'ї 80-ті роки вважали 65 % респондентів Угорщини, 53 – Польщі, 56 – Словаччини і 35 – Чехії. Найгіршим періодом вважають нинішні часи 35 % опитаних в Угорщині, 34 – у Польщі, 32 – в Словаччині та 21 – у Чехії.

Зрозуміло, що на початок широких ринкових перетворень для населення всіх країн ЦСЄ були характерні високі соціальні очікування. Тим часом рівень життя в середньому в регіоні складає приблизно одну третину від середнього в ЄС. В цілому реальні доходи на одного зайнятого склали наприкінці 90-х років в Угорщині приблизно 80 % від рівня 1989

– 1990 років. У Чехії за весь період трансформації грошові доходи населення у співставних цінах знизилися на 10 %. У Болгарії в 1998 році реальна заробітна плата була на 58 % нижчою, ніж у дореформеному 1989 році, а реальна пенсія – на 69 % (у наступні два роки реальна зарплата зростала високими темпами, що дозволило підвищити реальні доходи населення на 3,4 % у 1998 та 2,2 % у 1999 році). В Румунії 1997 року реальна зарплата була меншою на чверть, а 1998 – знизилася ще на 4 %. Стабілізація відбулася лише у 1999 та 2000 роках.

Російські дослідники вважають, що масштаби бідності в країнах ЦСЄ важко оцінити через різницю підходів до критеріїв її оцінки у кожній із розглянутих країн. Якщо використовувати в якості межі бідності згаданий вище критерій міжнародної практики – 4 долари на день, або 120 доларів на місяць за світовими цінами (це відносно висока межа бідності, вона в 4 рази перевищує показник, що застосовується Світовим Банком для характеристики абсолютного зубожіння), і скорегувати цей показник відповідно до паритету купівельної спроможності валют для кожної країни, то на кінець 90-х років частка населення з доходами, нижчими межі бідності (за даними бюджетів домашніх господарств) збільшилася у Болгарії з 2 % у 1989 році до 15 %; у Польщі – з 6 % у 1987 – 1988 роках до 20 %; в Угорщині – з 1 до 15,4 %, в Румунії – з 6 % у 1989 році до 45 %.

Дослідження Світового Банку доводять, що в країнах ЦСЄ та СНД частка населення, котра живе за національною межею бідності, є завеликою порівняно із розвинутими країнами. В Росії та Україні вона взагалі становить близько 31 %. Основними групами ризику вважаються: члени багатодітних або неповних сімей; безробітні; особи без достатнього рівня освіти; особи похилого віку (хоча у Польщі ця категорія населення є краще захищеною); особи, які не мають власності.

Як відомо, раніше в країнах ЦСЄ широко застосовувався в якості межі бідності – як певного “бажаного” мінімуму – так званий соціальний мінімум (величина, співставна з розраховуваним в колишньому СРСР “мінімальним споживчим бюджетом”), який публікувався і використовувався для визначення чисельності бідних, хоча в жодній з країн не ставилося завдання забезпечити населенню його реальний розмір. За оцінками експертів розмір такого мінімуму варіювався в межах від 170 до 300 доларів.

Цікаво, що національні критерії бідності у більшості країн в середині 90-х років було знижено. Так, у Болгарії межу бідності сьогодні визначає так званий мінімальний споживчий доход, який приблизно удвічі нижчий колишнього прожиткового мінімуму, у Польщі та Угорщині – розмір мінімальної пенсії. У Чехії та Словаччині межею бідності слугує прожитковий мінімум. Він гарантується державою, тобто держава забезпечує виплату соціальної допомоги, яка доповнює доход до розмірів прожиткового мінімуму. Тому в цих країнах показники бідності найнижчі.

Вже на початку ринкових перетворень в усіх країнах ЦСЄ розширився споживчий вибір, почала розвиватися сфера послуг. Водночас у більшості країн продовжує залишатися високою частка витрат домашніх господарств на продовольство. Цей показник не лише характеризує структуру споживання, але й свідчить про ступінь загального добробуту населення, є одним з індикаторів бідності. За міжнародними стандартами населення вважається бідним, якщо частка витрат на продовольство перевищує 50 % всіх витрат сім'ї. (На нашу думку, логіка такої оцінки інколи може бути досить умовною, оскільки дозволяє, приміром, тлумачити тривалий піст як зростання добробуту і ліквідацію бідності. Тоді чи не є голодомор найкоротшим шляхом до шаленого багатства?)

Незважаючи на тенденцію до зниження, безробіття в країнах ЦСЄ на кінець 90-х років стабілізувалося на досить високій позначці. 1997 року середній рівень безробіття в цьому регіоні дорівнював 11,6 % економічно активного населення, в країнах ЄС – 10,6 % (тобто її рівень майже досяг європейського). При цьому значним у більшості країн сходу Європи залишається потенціал безробіття. Знизилася ринкова вартість робочої сили соціальних груп з низькою кваліфікацією, в гіршій ситуації опинилися жінки й молодь з неадекватною ринковим вимогам освітою. Поглибилася регіональна диверсифікація ринків праці, регіональні розбіжності в рівні безробіття досягли 4 – 5 і більше разів. В усіх країнах сформувалися депресивні регіони.

Одним із результатів зниження життєвого рівня стало поширення в суспільстві фактів соціального відчуження. Навіть у країнах-лідерах деякі верстви населення виявилися відрізненими від нинішніх економічних можливостей через індивідуальні або групові характеристики, такі, як, наприклад, вік, рівень освіти, стать, кількість утриманців у сім'ї, належність до етнічної меншини тощо. На фоні економічного зростання і підвищення рівня доходів частини населення проблеми соціальної інтеграції набувають все більшої актуальності. По суті, порушується питання про справедливий розподіл позитивних результатів економічного зростання і ринкових перетворень в цілому.

У консолідованій доповіді про гуманітарний розвиток Програми розвитку ООН (ПРООН) за 1999 рік, а він є узагальненням національних доповідей країн з перехідною економікою, погіршення становища жінок розглядається як один з головних негативних соціальних наслідків ринкових реформ. “Парадоксально, – зазначається в доповіді, – але розбудова демократичнішого суспільства призвела не до зростання участі жінок, а до їх витіснення з економічного і суспільного життя” [9].

У всьому регіоні ЦСЄ жертвою тяжких наслідків, пов'язаних із поширенням бідності, крахом системи соціальних послуг і скороченням можливостей, стали також діти і молодь. Це створює серйозну загрозу для їх успішної інтеграції в суспільство. Незважаючи на те, що для освіченої

та підприємливої молоді у багатьох великих містах відкрилося більше можливостей, в країнах і регіонах, де темпи економічного зростання були низькими, реакцією молоді на насильство, брак уваги і звуження можливостей стало зростання споживання наркотиків і алкоголю, випадків вагітності неповнолітніх та самогубств. Частка злочинів, скоєних неповнолітніми, зросла, а середній вік правопорушників став нижчим.

Незважаючи на національну та регіональну різницю, в усіх країнах ЦСЄ погіршилася якість життя людей похилого віку. Особливо це стосується найстарших вікових груп або тих, хто не має підтримки сім'ї. Розмір пенсій в цілому дуже низький. Він забезпечує, як правило, доход на рівні межі бідності (за винятком Польщі, Словенії та, в меншій мірі, Угорщини).

Ще однією проблемою стала ліквідація моноіндустріальних міст і погіршення якості сільської як соціальної, так і виробничої інфраструктури. В основі соціального відчуження лежать не лише економічні фактори, а й злам старих механізмів соціальної інтеграції, відставання зі створенням нових, які виникають у процесі становлення громадянського суспільства.

Як відзначає більшість дослідників, аналіз ситуації в Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині та Словенії засвідчує, що чималу роль у зниженні соціальної ціни реформ відіграло неякісне управління соціальними процесами [10].

Соціальна криза трансформаційного періоду не могла не позначитися на загальній моральній атмосфері в суспільстві. У цьому зв'язку, на нашу думку, дуже суттєвим є спостереження німецької дослідниці П. Бьонке щодо того, що для постсоціалістичних суспільств особливо яскраво вираженими стали слабкий регламентуючий вплив суспільних норм і загальна недовіра до співгромадян. Особливо впадає в очі значний ступінь схвалення неправової поведінки задля досягнення життєвого успіху. В Угорщині, приміром, з таким висновком можуть погодитися 8 осіб з 10 опитаних, у Словенії – кожний другий. Такого роду тенденція правового нігілізму є, в першу чергу, супутнім явищем трансформаційних суспільств на етапі глибоких соціальних змін.

В цілому, на думку дослідників, можна зробити висновок, що правовий нігілізм та відчуття незахищеності є тим поширенішими, чим гіршим є рівень забезпечення матеріальними ресурсами. Тобто ці явища пов'язані із загальним матеріальним статусом того чи іншого індивідуума у суспільстві. Особисте почуття відповідальності тим нижче, чим поширенішими в цілому є бідність та безробіття [11].

У спеціальному дослідженні проблеми бідності на теренах європейських країн з перехідною економікою Н. Говорова наголошує, що незбалансованість ринкових перетворень мала для всього регіону ряд негативних соціальних наслідків, основними з яких можна вважати:

³⁵₁₇ Людські втрати внаслідок зниження тривалості життя.

³⁵₁₇ Зростання і збереження на високому рівні захворюваності населення.

³⁵₁₇ Зростання бідності, що знайшло прояв у зниженні доходів та загальному зубожінні населення.

³⁵₁₇ Зростання нерівності доходів і добробуту населення.

³⁵₁₇ Зростання нерівності в оплаті праці між чоловіками та жінками.

³⁵₁₇ Занепад системи освіти.

³⁵₁₇ Зростання безробіття, неповна зайнятість, перетікання робочих місць у тіньову, протиправну економічну діяльність.

На етапі глибокої суспільної трансформації у регіоні ЦСЄ відбулося збільшення диференціації доходів у поєднанні з послабленням можливостей держави для їх перерозподілу.

Однією з найскладніших проблем для урядів країн з перехідною економікою, як і раніше, залишається створення системи соціального захисту, яка б максимально забезпечувала свободу особистості. Ключовим моментом тут є зростання економіки. Як доводить досвід Польщі, відновлення економічного зростання призводить до стабілізації рівня бідності, з'являється надія, що зростання виробництва безпосередньо сприятиме скороченню бідності. Однак це питання залишається відкритим, тому що людина потребує не лише матеріальних благ, але й духовного та морального задоволення (доступ до інформації, культури, можливість жити в екологічно чистому середовищі тощо). При цьому фахівці наголошують, що для економічного зростання вирішальне значення має продуктивність праці, яка, в свою чергу, залежить від знань, кваліфікації, мотивації і стану здоров'я працівників. Тому боротьба із зубожінням, дбайливе ставлення до нагромадження людського капіталу сприяють і економічному зростанню, і соціальній справедливості, і політичній стабільності [12].

Підсумовуючи нашу спробу приблизного визначення соціальної ціни трансформаційних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи, можна зробити висновок, що ціна ця була неочікувано високою. Однак справедливо буде визнати, що вона була помітно нижчою, ніж на теренах СНД. Дослідники, відзначаючи кричущі соціальні негаразди, звертають увагу також і на те, що загальною рисою економічних реформ у більшості країн регіону було врахування в ході їх реалізації соціальної складової. Однак те, що з самого початку не було розроблено концепції реформування соціальної сфери, і нестача ресурсів не дозволили уникнути серйозних соціальних наслідків. Інтегральним виразом досягнутого рівня соціальності перетворень може, на нашу думку, слугувати демографічна ситуація в регіоні.

Демографічний вимір епохи трансформації

Відзначаючи не лише гострі соціальні моменти, а й певні позитиви перетворень в країнах ЦСЄ, дослідники Інституту міжнародних економічних та політичних досліджень РАН нагадують, зокрема, про поліпшення забезпеченості домогосподарств товарами тривалого вжитку, підвищення рівня атомобілізації населення, а також про те, що одним із комплексних показників стану здоров'я вважається коефіцієнт дитячої смертності у віці до 1-го та до 5-ти років. Ці показники у регіоні поліпшилися і в ряді країн вже відповідають показникам західних сусідів. Не відбулося й скорочення середньої тривалості життя. У більшості країн вона протягом 90-тих років навіть зросла на 2 – 3 роки [13].

Переведення розгляду питання у демографічну площину є дуже серйозним кроком з точки зору завершеності аналізу. Однак, на наш погляд, занадто побіжне тлумачення у даному випадку (навіть коли воно відповідає статистичним реаліям) не дає цілісного уявлення про складність і суперечливість якісно нової ситуації в регіоні, і, тим більше, не дозволяє оцінити характер тенденцій. Тому вважаємо за необхідне в рамках нашого короткого дослідження висловитися щодо актуальних процесів у сфері народонаселення дещо предметніше. Тим більше, що до певної міри небезпечний характер новітніх явищ вже не раз відзначали європейські науковці. Делікатні спроби (у відповідності із законами жанру постмодерної науковості) розірвати каузальний зв'язок соціально-економічних та демографічних процесів має місце і в Росії, і у нас, і в Європі.

Як наголошується у змістовній оглядовій статті щодо демографічних тенденцій у ЦСЄ, підготовленій дослідниками Віденського та Берлінського університетів, демографічний розвиток органічно пов'язаний із загальним політичним, соціальним та економічним контекстом суспільства. Глибинні перетворення завжди справляють вплив і на очікувану тривалість життя, і на народжуваність, і на масштаби міграційних процесів, і на кількість шлюбів та розлучень. На думку вчених, було б неправильно пояснювати триваюче на сході Європи протягом останнього десятиліття зниження народжуваності лише політичною та економічною трансформацією. Воно є продовженням тривалої тенденції. Однак саме у цей період спостерігається суттєве прискорення цього явища. Так, протягом 1989 – 1999 років щорічна кількість народжень з 564 тисяч скоротилася до 382 тисяч. Вертильність знизилася з більш ніж двох дітей на одну жінку до 1,4 дитини і опустилася нижче західноєвропейського рівня. Німеччина та Австрія, що мають протягом багатьох років вертильність нижче середньоевропейського рівня, сьогодні зі своїм показником 1,3 дитини на одну жінку все ж перевищують рівень вертильності у Естонії, Латвії, Чехії, Словенії, Болгарії та Угорщині. Зміна механізмів соціальної підтримки сім'ї, негативні процеси у сфері зайнятості, невизначеність перспективи доходів і ринкових можливостей забезпечення життєвих стандартів,

загальна невпевненість у сімейному та індивідуальному майбутньому значною мірою вплинули на планування сім'ї в трансформаційних країнах. Певну роль відіграли й західні зразки підходів до формування життєвих планів та орієнтирів.

Очікувана тривалість життя населення Східної Європи, порівняно із Західною, є відносно низькою. Дещо сприятливіша ситуація у Польщі (чоловіки – 69 років, жінки – 78), а також у Словенії (чоловіки – 71 рік, жінки – 79) та Чехії (чоловіки – 71 рік, жінки – 78). Приміром, порівняно із середньою очікуваною тривалістю життя в Австрії (чоловіки – 75 років, жінки – 81 рік) східноєвропейці відстають приблизно на 3 – 10 років.

Трансформація призвела до негативних змін тенденції смертності. З початку 1990 років смертність зросла, що призвело до погіршення або, принаймні, до стагнації показників очікуваної тривалості життя. Ускладнення економічних умов існування людей похилого віку, скасування соціальних послуг і особливо демонтаж базового медичного обслуговування призвели до зростання смертельних випадків і зниження середньої очікуваної тривалості життя. У багатьох країнах ЦСЄ смертність після 1990 року сягнула рекордних показників. Це особливо торкнулося чоловічого населення. Безробіття, зубожіння при одночасній монетаризації медичного обслуговування крокували пліч-о-пліч із нездоровим способом життя, алкоголізмом та різким зростанням дорожніх пригод. На середину 90-х років було, врешті, знову досягнуто очікуваної тривалості життя рівня 1989 – 1990 років. Намітилися позитивні зрушення, хоча відставання від Західної Європи все ще залишається цілком очевидним.

Ще одним фактором негативних демографічних змін є еміграція. За оцінками фахівців, вона особливо позначилася на Болгарії, Польщі та Румунії. В інших країнах Східної Європи офіційні і статистично зафіксовані показники виїзду громадян були або меншими, або компенсувалися за рахунок імігрантів.

Оцінюючи загальну перспективу регіону ЦСЄ, можна зробити висновок щодо збереження стагнації або й скорочення чисельності населення, а також щодо продовження процесів демографічного старіння. Особливо помітною ця тенденція буде там, де відчутна еміграція викликає зменшення молодших вікових груп і, тим самим, визначає зменшення кількості потенційних батьків і матерів. У поєднанні з низким рівнем вертильності чисельність народжень знижується особливо помітно. У Болгарії населення до 2025 року скоротиться орієнтовно майже на 20 %, в Естонії та Латвії – на 12 %. В Угорщині та Румунії зниження складе близько 8 %. У Литві, Словенії, Словаччині і особливо у Польщі та Чехії зниження може бути ще меншим.

Однак на загал прогнозоване регіональне скорочення чисельності населення у його абсолютному вимірі буде достатньо відчутним. Якщо в

цілому у десяти нових членах ЄС проживало на 2001 рік близько 104 мільйонів осіб, то 2025 року за прогнозними оцінками їх залишиться 95 мільйонів, а у віддаленішій перспективі – 2050 року – лише 83 мільйони чоловік. Компенсувати зниження рівня вертильності здається можливим лише за умови, коли Східна Європа сама прийме велику кількість імігрантів і здійснить їхню суспільну інтеграцію.

Прогнози віщують неминучість старіння населення у Східній Європі. Цей процес прискорюється не лише скороченням народжуваності. З часом, коли на ринок праці виходитиме покоління, що прийшло у цей світ після 1990 року, відбуватиметься відчутне зниження чисельності потенційних працездатних. Кількість осіб, що ставатиме до праці, буде помітно меншою, ніж тих, хто вже йтиме на заслужений відпочинок. Це, звичайно ж, не означає автоматичного зменшення кількості громадян з еміграційними настроями, однак дещо збільшує шанси наступного покоління знайти роботу у себе вдома. Прогнозоване економічне зростання у зв'язку із вступом до ЄС може, у свою чергу, призвести до збільшення попиту на робочу силу.

Прогалини на ринку праці існували й раніше, навіть в умовах доброї кон'юнктури у певних сферах. Значний попит завжди існує в галузі індивідуальних послуг, у деяких видах кваліфікованої діяльності, не забезпеченої підготовленими кадрами, а також на "брудних" та обтяжливих роботах, які, до того ж, низько оплачуються. У цих секторах буде все важче знайти достатню кількість працівників з числа самих східноєвропейців [14].

Експерти ООН, аналізуючи сутність та перспективи світоглядних і демографічних зрушень у регіоні ЦСЄ, дійшли висновку, що ці зрушення прискорює не економічна криза сама по собі, а процес повної перебудови суспільства. Це, звісно, не означає, що всі країни регіону придуть зрештою до моделей домашніх господарств – цілковитої копії західних. На самому Заході існують суттєві розбіжності у цій царині, і виникнення такої неоднорідності можна очікувати й у центральноєвропейських країнах. Водночас на відновлення стабільніших і традиційних моделей формування домогосподарств, разом із народженням дітей у більш ранньому віці, вже навряд чи варто розраховувати. У короткостроковій перспективі це означає продовження періоду дуже низької народжуваності [15].

Країни ЦСЄ, внаслідок зниження народжуваності та еміграції молоді, найбільш освіченої частини працездатного населення, відчувають подвійне навантаження. Наслідком такої ситуації є нестача кваліфікованої робочої сили, а також проблематичність фінансування соціальної сфери та пенсійного забезпечення. Згідно з дослідженням у рамках програми Євростат, частка людей, старших 65 років, у нових центрально-східноєвропейських членах ЄС з нинішніх 13 % до 2020 року зросте до 18

%. Тому ці країни через 10 – 15 років самі будуть вимушені шукати робочу силу. Національні доповіді відзначають достатньо драматичні тенденції, внаслідок яких демографічні показники комуністичної ери контрастно відрізняються від нинішніх і обумовлюють серйозні наслідки для соціальної структури тієї чи іншої країни [16].

Коротко підсумовуючи сказане, хотілося б зазначити, що, попри певні зусилля в інтересах збереження соціальної стабільності, перехідний етап в країнах Центрально-Східної Європи справив серйозний негативний вплив на рівень життя та соціальне самопочуття переважної більшості населення. Та обставина, що не було вироблено збалансованої соціальної концепції радикальних економічних реформ та глибинних змін зовнішньо-економічних пріоритетів, призвела до не виправданих втрат, які серйозно підірвали довіру до конституційованих демократичних інститутів. Варто також відзначити, що в країнах регіону нелегкі процеси структурної перебудови економіки частково пом'якшувалися прогресуючим включенням до системи загальноєвропейського економічного співробітництва, відкриттям нових ринків, у той час як на теренах СНД деструктивні процеси розриву напрацьованих у попередній період зв'язків не компенсувалися відповідним обсягом нових можливостей співробітництва. Стало очевидно, що на теренах колишнього СРСР деструктивні економічні процеси мають значно глибші негативні наслідки.

Відзначене багатьма експертами “легковажне” ставлення до проблеми бідності і зубожіння значної частини населення справляє відчутний деморалізуючий вплив, серйозно руйнує підвалини суспільної солідарності. Створюється реальна небезпека розриву історичної “угоди поколінь”, що може викликати в подальшому мультиплікаційний ефект руйнації й без того розхитаної національної свідомості. Низький її рівень, не виправдано глибока соціальна диференціація суттєво знижують конкурентоспроможність молодих демократій в умовах помітного загострення глобальної конкуренції, підривають довіру до самої ідеї громадянського суспільства і прав людини.

Ігнорування вкрай негативних демографічних тенденцій суттєво знижує якість перспективного планування соціально-економічного і духовно-культурного розвитку. Центрально-Східна Європа, перетворюючись на своєрідний “несамодостатній додаток” до розвиненої Західної Європи, примушує і Україну серйозно замислитися над небезпекою перетворення на своєрідний “додаток до додатку”. Досвід набуття членства в ЄС країнами Центрально-Східної Європи засвідчує, по-перше, що досягнення критеріїв цього членства є надзвичайно серйозним соціальним випробуванням, яке можна успішно здолати лише за ефективної національної політики в соціальній сфері; і, по-друге, що поглиблення соціальної кризи взагалі позбавляє національну державу

будь-яких повноцінних європейських перспектив.

Ключову роль відіграє “стартовий” соціальний потенціал, від якого залежить подальший припустимий рівень соціальних обмежень перехідного періоду. Створення такого потенціалу залежить, у першу чергу, від рівня збалансованості соціальної та економічної політики на національному рівні, відповідного прогресу в галузі підвищення продуктивності праці, а також від соціальної свідомості та соціальної відповідальності провідних політичних сил. Цілком очевидно також, що відмова від реформ в умовах відчутних глобальних змін чи відмова від інтеграції будь-якого спрямування та глибини ще не є гарантією від соціального занепаду.

Збалансована самостійна соціальна політика робить державу значно привабливішою як для міжнародних партнерів, так і для власного народу. Лише за наявності такої політики можна розраховувати на реалізацію стратегічного завдання сучасного етапу системної трансформації суспільства. Як наголосив Президент України Л. Кучма, наша країна повинна не декларативно, а за глибинним змістом державного буття стати сучасною європейською державою, яка б, синтезуючи кращі національні традиції, йшла в ногу з європейськими та світовими процесами, адекватно й ефективно відповідаючи на виклики глобалізації [17].

Література:

1. **Джордано Бруно.** О героическом энтузиазме. Диалог четвертый. Рассуждения о девяти слепых. (Надруковано у Лондоні в 1585 р.)/ Пер. с итал. – К.: Новый Акрополь, 1996. – 288 с. – С. 214.
2. **Bernhofer M.** Fragen über Fragen. / Fragen an das 21. Jahrhundert. (Hrsg. von M. Bernhofer). – Wien, 2000. (359 S.) – S. 340 – 341.
3. **Gelbraith J. K.** Ein Rezept namens Kapitalismus. / Der Weg aus der Knechtschaft: Probleme des Übergangs von der Planwirtschaft zur Marktwirtschaft (Hrsg. von H. Matis, D. Stiefel). – Wien, Ueberreuter, 1992. – S. 205 – 211.
4. Див. Доклад о мировом развитии 2000/2001 года. Наступление на бедность. Глава 3. Экономический рост, неравенство и бедность. – М., Всемирный банк, 2001. – С. 64 – 68.
5. Див. **Stratenschulte E. D.** Das urusseler Illusionstheater – zu Gast in Osteuropa. // Osteuropa, Heft 6/Juni 2003. – S. 764-776.
6. **Остин Д.** Избранное. Пер. с англ. – М., 1999. (332 с.) – С. 145.
7. Див. **Делей Я.** Выиграют ли новобранцы от вступления в ЕС? // Социс. – М., 2002, № 8. – С. 67.
8. **Говорова Н.** Бедность в европейских странах с переходной экономикой // Современная Европа. Институт Европы РАН. – 2001, № 2 (апрель – июнь) – С. 100.

9. Human Development Report for Central and Eastern Europe and the CIS 1999 / The Regional Bureau for Europe and the CIS of the UNDP. N.Y., 1999. P 66.

10. Див. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. Глава IX. Некоторые итоги социального развития. Социальная цена реформ. – М.: Наука, 2002. – (516 с.) – С. 249 – 262.

11. **Bonke, Petra.** Armut und soziale Ausgrenzung im europaischen Kontext//Aus der Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“, 22. Juli 2002. – В. 29 – 30/2002. – S. 29 – 39.

12. Див. **Говорова Н.** Бедность в европейских странах с переходной экономикой//Современная Европа. Институт Европы РАН. – 2001, № 2 (апрель-июнь) – С. 96 – 103.

13. Див. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 1. Глава IX. Некоторые итоги социального развития. Социальная цена реформ. – М.: Наука, 2002. – (516 с.) – С. 260 – 261.

14. **Fassmann H., Munz R.** Demographische Tendenzen in Ostmitteleuropa und Osterreich – Unterschiede und Auswirkungen.//Der Donaauraum. Zeitschrift des Institut fur den Donaauraum und Mitteleuropa. – Wien, 2001, NR. 4. – S. 7 – 20.

15. Европейская экономическая комиссия. Женева. Обзор экономического положения Европы. 2002 год, №1. – ООН, Нью-Йорк и Женева, 2002. – С. 239.

16. **Roskogler G.** Vorwort des Herausgebers.//Der Donaauraum. Zeitschrift des Institut fur den Donaauraum und Mitteleuropa. – Wien, 2001, NR. 4. – S. 5.

17. Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішні і зовнішні становище України у 2002 році”. – К., 2003. – С. 13.